

Hasnija MURATAGIĆ-Tuna*

O RJEČNICIMA KAO DODACIMA KNJIŽEVNIM DJELIMA

Proučavaoci književnih djela, naročito oni koji se bave njihovim jezikom i stilom, ističu vrijednost leksike koju pojedini pisci u djelima upotrebljavaju. Ponekad je baš taj sloj najvredniji, najuočljiviji, najoriginalniji, kao naprimjer u jeziku Hasana Kikića.¹ Zapravo, veliko leksičko bogatstvo ovoga pisca, kako kaže Ismet Smailović, „znatnim dijelom malo je poznato i našim najboljim leksikografima”.² Kikić „za svaku jaču neodređenu senzaciju kuje reč koje nije bilo” (Momir Veljković³). U njegovim pričama „ima izvesne folklorne draži kad šara svoj rečnik uobičajenim, svežim i nenanviknutim za nas provincijalizmima” (Milivoje Ristić⁴). Melko Erak, kad govori o Kikićevim *Bukvama*, zaključuje da ova knjiga „formalno predstavlja pravo jezičko blago, čisto, sočno i skoro nepoznato. Bogatstvo i čistoća Kikićevog rječnika u ovoj knjizi djeluje djelimično kao ponovno otkrovenje našeg jezika i to ne samo u lijepoj književnosti već uopće, filološki govoreći. Toliko bogatstvo da se čovjek skoro dohvata rječnika.”⁵

Moglo bi se navoditi još puno lijepih misli o leksičkom bogatstvu i drugih pisaca. Međutim, poznato je da leksika mnogih pisaca još uvijek nije proučena. Proučavanje leksike pisaca bilo bi, naročito za leksikologiju i leksikografiju, veoma korisno. Više je nego jasno da su pisci u svoja djela unijeli do-

---

* Prof. dr Hasnija Muratagić-Tuna, redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu

¹ I. Smailović, *Jezik Hasana Kikića*, Glas, Banjaluka, 1979, 97.

² I. Smailović, *n. d.*, 97.

³ Prema: I. Smailović, *n. d.*, 97.

⁴ Prema: I. Smailović, *n. d.*, 97.

⁵ Prema: I. Smailović, *n. d.*, 97.

sta novih, narodnih i neobičnih riječi i tako obogatili svoj književni izraz, samim tim i jezik na kojem pišu.

Ismet Smailović je u djelima Hasana Kikića pronašao 380 riječi koje nisu zabilježene u jedanaest najpoznatijih rječnika u kojima je izvršio provjeru.⁶ Također, u Rječniku uz Njegošev *Gorski vijenac*, Reč i misao, Beograd, 1959, T. Đukić kaže da je naveo 170 riječi kojih nema u Vukovu rječniku (139).

Dakle, bogato leksičko blago postoji u književnim djelima koje još uvijek leksikografi nisu zabilježili i opisali. Svakako, najbolje i najpotpunije proučavanje leksičkog bogatstva pisaca jeste izrada reječnika poput onog Vase Pavkovića – *Rečnik Milana Rakića*, Matica srpska, Novi Sad, 1984; *Rečnika Petra II Petrovića Njegoša*, ali i drugih sličnih, u kojima je osim opisa značenja riječi data i njihova frekverncija. Rječnici kao što je Pavkovićev rade se u svijetu „i koriste kako lingvistima različitih užih specijalnosti, tako i proučavaocima književnosti – u širokom luku od teoretičara do istoričara literature”.⁷ Međutim, lijepo kaže M. Dešić „nema društva koje bi moglo materijalno da pomaže izradu rječnika jezika svih pisaca, niti ima sredine koja raspolaze tolikim brojem leksikografa, neophodnih za tako obiman posao”.⁸ Zato se prave rječnici najboljih i najpoznatijih pisaca, ali i sami pisci, priređivači, ili ko drugi, prave kraće rječnike nepoznatih i manje poznatih riječi i izraza, najčešće dijalektizama, arhaizama i riječi stranog porijekla, i prilažu ih uz književna djela.

Ovom prilikom govorit ćemo nešto o ovim rječnicima; dakle, kao dodaci književnim djelima, neki ih nazivaju i aneksnim rječnicima.

Prvo što moramo istaknuti jeste činjenica da su i ovi rječnici za lingvističku nauku vrlo značajni. Za *Rječnik manje poznatih riječi u Diki crnogorskoj* Simeona Milutinovića Sarajlije,⁹ koji je priredio Vuk Minić, Drago Čupić ističe da je od izuzetnog značaja. Obuhvata šeststotina leksema „što je poseb-

⁶ Vukovom – *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima*; treće (državno) izdanje, ispravljeno i umnoženo, Beograd, 1889 / Broz – Ivekovićevom -*Rječnik hrvatskoga jezika*, knj. I i knj. II, Zagreb, 1901 / Rječniku *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu* I Bakotićevu – *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, Beograd, 1936 / Ristić- Kangrginu – *Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika*, Beograd, 1928 / Srpske akademije i umetnosti u Beogradu – *Rečnik srpskohrvatskog i narodnog jezika* I Klaićevu -*Rječnik stranih riječi, izraza i kratica* (treće izdanje), Zagreb, 1962 / Skaljićevu reječniku – *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1965 / Rječniku Matice srpske i Matice hrvatske, Novi Sad, Zagreb, 1967 itd.

⁷ M. Pavković, *Rečnik Milana Rakića*, Matica srpska, Novi Sad, 1984, 7.

⁸ *Rječnici jezika pisaca*, Naš jezik, XXVIII, sv. 4-5, Beograd, 1990, 288.

⁹ Interpres, Beograd, 1966, 282.

no važno za bolje razumijevanje jezika Sime Milutinovića, ne samo u ovom djelu.” Ova konstatacija mogla bi se odnositi na gotovo sve rječnike kao dodatke književnim djelima.

Za ovu analizu pregledali smo šezdesetak književnih djela objavljenih u posljednjih šezdeset godina. To su: Sava Tekelija, *Opisanije života*, Prosveta, Beograd, 1966; Zuvdija Hodžić, *Gusinjska godina*, Pobjeda, Titograd, 1976; Zuvdija Hodžić, *Davidova zvijezda*, DUKS, Podgorica, 2001 (treće izdanje); Meša Selimović *Derviš i smrt*, Svjetlost, Sarajevo, 1977; Meša Selimović *Derviš i smrt*, Svjetlost, Sarajevo, 1984 / 1985; Ivo Andrić: *Prokleta avlija, Znakovi, Jelena žena koje nema, Ex ponto, Nemiri, Lirika, Omer-paša Latas, Nemirna godina, Žeđ*; izdavač: Prosveta, Beograd, 1981; Ivo Andrić, *Žeđ*, Mladost..., Zagreb..., 1967; Ivo Andrić, *Pripovijetke*, Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985; Ivo Andrić, *Pripovijetke*, Matica hrvatska u Sarajevu / FMS Svjetlo riječi D. O. O. Sarajevo, Sarajevo, 2007 (priredio I. Lovrenović); Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985; Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985; Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Udruženi izdavači..., Beograd, 1981; Ćamil Sijarić: *Bihorci, Carska vojska, Naša snaha i mi momci, Na putu putnici, Zelen prsten na vodi, Ram-Bulj, Konak, Mojkovačka bitka, Raška zemlja Rascija; Kuću kućom čine lastavice*; izdavač: Veselin Masleša, Sarajevo, 1981; Ćamil Sijarić, *Kuću kućom čine lastavice*, Svjetlost, Sarajevo, 1962; Camil Sijarić, *Francuski pamuk*, Svjetlost, Sarajevo..., 1980; Muhamed Abdagić, *Zemlja*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975; Husein Bašić: *Tuđe gnijezdo, Kapija bez ključa, Kosti i vrane, Pusto tursko, Bijeli azijati*; izdavač: Almanah, Podgorica, 2000; Njegoš, *Gorski vijenac*, Reč i misao, Rad, Beograd, 1959; Sima Milutinović Sarajlija, *Dika crnogorska*, Interpres, Beograd, 1996; Isak Samokovlija, *Nosač Samuel*, Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985; Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985; Mak Dizdar, *Kameni spavač*, Svjetlost, Sarajevo, 1988; Mak Dizdar, *Kameni spavač / Stone sleeper*, Did, Sarajevo, 1999; Alija Nametak, *Sarajevski Nekrologij*, Globus, Bošnjački Institut / Nakladni Zavod Globus, Zagreb, 1994; *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV do sredine XVIII stoljeća*, Matica hrvatska u Sarajevu / HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo, 2005 (priredio I. Pranjković); Dževad Karahasan, *Istočni divan*, Svjetlost, Sarajevo, 1991; Miroslav Krleža, *Glembajevi*, Izdavačko preduzeće „Sloboda”, Beograd, 1977; Nedžad Ibrišimović, *Vječnik*, Svjetlokomerc d. d., Sarajevo, 2006 (četvrto izdanje); Enver Čolaković, *Legenda o Ali-paši*, Islamska zajednica Zagreb, Zagreb, 1989 i Enver Čolaković, *Jedinac*, Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, Zagreb, 2005; Abdulah Sidran, *Sarajevski tabut*, Civitas d. o. o., Sarajevo, 2004; Viljem Šekspir, *Celo-*

kupna dela u šest knjiga, BIGZ, Narodna knjiga, Nolit, Rad, Beograd, 1978; Junus Emre, *Pjesme*, Birluk, Skoplje, 1991; Sergej Jesenjin, *Celokupna dela*, knjiga 6, Pisma / Studija o Jesenjnu / Bibliografija, šesta knjiga, Izdavačka radna organizacija, Beograd, 1980; *Pesma o Rolandu – starofrancuski junачki spev*, Nolit, Beograd, 1960; Viljem Šekspir, *Kako vam drago*, Prosveta, Beograd, 1949.

U spomenutim književnim djelima, u cilju boljeg razumijevanja književnoumjetničkog teksta (romana, pripovijedaka, drama, pjesama), osim osnovnog teksta, navedeni su, ali ne u svim, predgovor, pogovor, napomena autora ili priređivača, bilješke, komentari, dodaci, registri pojmova i imena, podnožne napomene (fusnote) i rječnici kao dodaci. Gotovo svi ovi dijelovi sadrže objašnjenja određenog broja riječi na način karakterističan za rječnike. Tako M. Krleža ima samo prijevode pojedinih riječi ili šireg teksta u fusnotama. U *Pesmi o Rolandu* na kraju su Objašnjenja u kojima je puno riječi čije se značenje objašnjava na sljedeći način: *Mangon* je vrsta novca (zlatnika), *Almasor* je titula (saracenski vojvoda), *Dirandal* je Rolandov mač, *Džojoz* ime Karlovog mača. Dalje se kaže da je „reč (bi) prvobitno značila *Radosnik* odnosno *Radosnica*, jer je starofrancuski *espe* (mač) ženskog roda” (154). *Precioz* (starofrancuski *Preciuse*), ime Baligantovog mača i, u isto vreme, bojni poklič. (155).

U nekim književnim djelima prevodioci u fusnotama navode objašnjenja čiji je cilj bolje razumijevanje prevedenog teksta. Tako, naprimjer, čini grupa prevodilaca koja je prevela *Celokupna dela* Viljema Šekspira. U pet knjiga prevedenih djela nalazimo 2626 podnožnih napomena. Broj napomena različit je. Moglo bi se pomisliti da je broj napomena uvjetovan samom metodologijom prevođenja prevodioca, tj. da naprosto ima prevodioca koji žele ponuditi više informacija o dijelovima teksta koji prevode i onih koji nude prijevod bez bilo kakvih propratnih napomena. Međutim, to nije tako. Broj napomena uvjetovan je prirodom samoga teksta, jer pojedini dijelovi se moraju dodatno objasniti, ili zato što su ih na različit način drugi prevodioci prevodili, ili zato što se ne mogu razumjeti ukoliko se ne objasne šire, s historijskog, sociološkog ili nekog drugog aspekta. Otuda jedan te isti prevodilac nekad navodi manje nekad više napomena. Naprimjer, Velimir Živojinović preveo je više Šekspirovih drama, ali broj napomena u dramama je različit. Uz prijevod *Ravnom merom* nalazimo 34 napomene (djelo ima 107 str.), uz *Nenagrađeni ljubavni trud* (107 str.) 123, uz *Snoviđenje u noć ivanjsku* (79 str.) 49, uz *Sve je dobro što se dobro svrši* (116 str.) 47, *Magbet* (98 str.) 95, ali uz prijevod *Hamleta* nije naveo niti jednu jedinu napomenu. Slično stoje stvari i kada su u pitanju prijevodi Živojina Simića i Sime Pandurevića. Oni su preveli: *Buru* (74 str.) i naveli 59 napomena, *Ukročenu zloću* (93 str.) 54, *Troil i*

Kresida (115 str.) 75, *Koriolan* (119 str.) 27, *Tit Andronik* (82 str.) 84, *Romeo i Julija* (112 str.) 136, *Timon Atinjanin* (84 str.) 52, *Julije Cezar* (94 str.) 89, *Kralj Lir* (115 str.) 147, *Otelo* (109 str.) 53, *Antonije i Kleopatra* (121 str.) 132, *Simbelin* (120 str.) 53, *Perikle* (101 str.) 45, *Ričard II* (82 str.) 23, *Henri IV* (prvi deo) (93 str.) 126, *Henri IV* (drugi deo) (101 str.) 149, *Kralj Džon* (77 str.) 41, *Ričard III* (132 str.) 81, što otprilike odgovara, kako ćemo kasnije vidjeti, broju riječi u rječnicima uz književna djela. Može se vidjeti da se pojavljuje nejednak broj napomema, da neki prijevodi imaju više napomena nego stranica djela. Interesantno je napomenuti da se u *Celokupnim delima* Viljema Šekspira, pored napomena u fusnotama, u prvih pet knjiga, u šestoj knjizi pojavljuju kao dodaci *Komentari* (uz *Sonete*) i *Bilješke* (uz *Poeme*). Sonete je preveo Borivoje Nedić, a *Poeme* Danko Angjelinović. Može se reći da je izbor prevodioca za napomene u fusnotama, komentare ili bilješke uvjetovan prirodom teksta koji se prevodi. Kada je Borivoje Nedić preveo dramu *Henri IV*, tekst je objašnjavao u podnožnim napomenama (ima ih 114), kao i ostali prevodioci Šekspirovih drama.

Zašto govorimo o podnožnim napomenama? Zato što mislimo da imaju sličnosti s rječnicima koji se navode na kraju književnih tekstova, kao aneksi, bilješkama, komentarima itd. Cilj svih je da se književni tekst bolje objasni. Ipak, oni se po nečemu i razlikuju. U podnožnim napomenama, pored značenja riječi, češće se objašnjavaju fraze, kao: *poljubiti bocu* – znači gucnuti iz nje (*Bura, knj. 1*); *Ako me malko izdašnije uzmete u obzir* – znači malo nagradite, tj. potplatite (*Zimska bajka, 608, knj. 2*), ili širi konteksti. Značenje, naprimjer, ovih redaka: *Na vas dvoje! Neka s jugozapada / Vetar neprekidno na vas duva / I pokrije vam telo plikovima/* ne bi se moglo u potpunosti razumjeti da nije napomene prevodioca (knj 1, 47, napomena 14) gdje kaže „Za jugozapadni se vetar verovalo da donosi kugu”. Također, teško bi se moglo razumjeti o čemu to govori Ferdinand kad kaže: *Jamčim gospodine. /Beli, hladni devičanski sneg će /Hladiti žar jetre na mojim grudima/* da nije dato objašnjenje: „Jetra se smatrala središtem polne strasti” (knj. 1, 87, napomena 49).

Podnožne napomene ponekad imaju ulogu didaskalije. (Naprimjer, *Ferdinand klekne* /knj. 1, 75, napomena 137/). U podnožnim napomenama se vrlo često objašnjavaju imena, najčešće iz grčke i rimske mitologije, što se također može naći u rječnicima („Kraljica neba je boginja Junona, Jupiterova žena. Venera je boginja ljubavi; njen slepi sin je Kupidon ili Amor. Dit je bog donjeg sveta...” /knj. 1, 88, napomena 53/; „Himen je bog braka ili bračne sreće” /knj. 1, 86, napomena 46/; „Feb je bog sunca, ili Sunce” /knj. 1, 86, napomena 48). Zatim, objašnjavaju se određene ličnosti, kao i u rječnicima (*Rascije* – veliki rimski glumac /umro 62. godine pre n. e. /knj. 5, 766, napo-

mena 25/). U podnožnim napomenama se ponekad navodi izvor odakle je nešto preuzeto, kao u rječnicima. (Prevodilac objašnjava da je rečenica *Vranići moraju imati piću svoju* /knj. 1, 207, napomena 21/ prisutna u *Evandjelju po Jov. XXXVIII, i Psalmu CXLVIII*).

U tekstu prijevoda često se zadržava strana riječ, a u podnožnim napomenama daje se njihov prijevod (*Canis... manus*, u napomeni: *Pas, Ruka*, 116 i 117 /knj. 5, 648).

U komentarima se, također navode objašnjenja kao u rječnicima. Tako, naprimjer, poslije *Soneta* (Viljem Šekspir..., knj. 6), u Komentarima, nalazimo: kao *aprilski sjaj (Sonet IV, 530) – proljeće; magleni skut (Sonet XXXIV, 539) – nezdrava isparenja koja prouzrokuju bolest; Čedne nimfe (Sonet CLIV, 568) – posvećenice koje su se zavetovale na doživotnu čednost; sena Moje krivice (Sonet XXXV, str. 539) – Mrlja zbog pesnikove glumačke profesije, odnosno njegovog neuglednog društvenog položaja. Neki pak misle da se ovo odnosi na pesnikovu vezu s Crnomanjastom gospođom*.

U bilješkama, također, ima objašnjenja koja su slična onima u rječnicima. Naprimjer, u Bilješkama poslije *Poema* (Viljem Šekspir..., knj. 6) tako su dobro objašnjeni bogovi, polubogovi, životinje kojima upravljaju nadnaravna bića, da uvjetno možemo reći da je to jedan mali rječnik u kojem se nudi toliko detaljnih objašnjenja o Veneri (Afroditi), Adonisu, Aresu, Nimfama, Narcisu, Titanu, Nektoru, Tantalu, Amoru (Erosu, Kupidonu), Labirintu, Dijani (Artemidi), Kintiju, Sudbini, Sirenama, Smrti, Zeusu itd. Ilustrirat ćemo to jednim primjerom:

„*Amor (Eros, Kupidu)* po Homeru znači *ljubav*, a po Heziodu je jedan od najstarijih bogova. Predstavljahu ga kao divna mladića, sa zlatnim krilima, s lukom i strijelama, pred kojim nitko nije siguran, jer on – ljubav – pobijedi svakoga. Njegova je žena Psiha (duša), koju predstavljahu kao leptira” (knj. 6, 704).

Slična objašnjenja naći ćemo i u rječnicima. Dovoljno je uputiti na Rječnik u *Vječniku* Nedžada Ibrišimovića, u kojem se vrlo detaljno obrazlaže ko je *Eoja*, ili ko je *al Gazali*. Pošto je tekst opširan, gotovo dvije stranice, nećemo ga navoditi.

Mnogi tvrde, a to je tačno, da se iz komentara uz kakvo književno djelo mogu dobiti najvažnija objašnjenja o tekstovima „koja će ... čitaocu pomoći da slijedi pjesnikovu misao, naročito u suptilnom i višeznačnom traktatu o poeziji i člancima koji su nastajali za potrebu trenutka, gubeći i sa godinama sve više od negda razumljive i lako shvatljive aktualnosti”, kako is-

tiče Milorad Živanović u Komentarima, u 5. knjizi *Jesenjin*.¹⁰ Za nas su interesantne napomene iz ovih Komentara o tome kako se Jesenjin u vrijeme pisanja romana *Urvine* bavio sakupljanjem folkloru, o čemu je sačuvano svjedočanstvo njegove majke (snimljeno na traci): „Pozove starce, zapodene razgovor s njima. Vincem ih ugosti. Voleo je da ih sluša. Zanimale ga starinske reči, šta znače.”¹¹ U ovim Komentarima nalazimo objašnjenja brojnih riječi, kao u rječnicima, naprimjer: H l i s t o v š t i n a – verska sekta koja je propovedala spasenje duše šibanjem tela (hlist = šiba /261/); S k a n d i n a v s k i g r a z i l – večno zeleno drvo u skandinavskoj mitologiji, koje simbolizuje vaseljenski život, a umire kad dođe smak sveta (261); S t r i t – ulica (engl. Street); p r o l e t k u l t – proleterska kultura (261). Iz ovih Komentara ćemo saznati da je Danil Zatočenik bio drevni ruski pisac, Oanes – mitski rodonačelnik babilonske kulture, da je Hebel najveći dramski pjesnik XIX stoljeća, a Filipo Tomazo Marinetti italijanski pisac futurist. Saznat ćemo da je Borej bog vjetra u grčkoj mitologiji (262), da je Ironija izmišljena zemlja sreće (263), da je Optina pustinja poznati manastir u carskoj Rusiji (262). Interesantna je napomena: „Etimologija reči p a s t i r (pastuh od pusti i duh), plod je Jesenjinove bujne mašte, lišene svake osnove” (261). Jesenjinovo tumačenje nekih pojmova, Miodrag Sibinović direktno u Komentarima navodi: „M a u z i k i j s k i k r a s t – drvo, koje po biblijskom predanju, simboliše porodicu; u Judeji se Avram pod tim drvetom susreo sa sv. Trojicom. Ovo objašnjenje daje sam Jesenjin u traktatu *Marijini kladenc*.”¹²

U Komentarima Miodraga Sibinovića (*Jesenjin*)¹³ naći ćemo, također, objašnjenja mnogih riječi, kao u rječnicima: B o s j a k – skitnica, beskućnik (192); v e r i g e – lanac, gvozdene karike (ponekad bakrena ikona), nošene uz golo telo radi „smirenja ploti” (186), ali i objašnjenja koja će jezičarima i prevodiocima biti od velike koristi. Za početni stih pjesme bez naslova *Slutim božje uskrsnuće* kaže: „U bukvalnom prevodu prvi stih bi glasio; ‘Slutim zadušnice božje’... ruska reč ‘radunica’ (koja odgovara našem ‘zadušnice’) u svojoj osnovi ima reč, ‘radost’ (radost). Zbog toga u Jesenjinovoj pesmi, u kojoj se dalje govori o ponovnom Hristovom dolasku na zemlju, ona dobija nešto pomerenom značenje, pa prvi stih obeležava radost lirskog junaka zbog

¹⁰ *Proza*, šesto izdanje, Izdavačka radna organizacija „Rad”, Beograd, 1980, 259.

¹¹ Jesenjin, *Proza*, šesto izdanje, Izdavačka radna organizacija „Rad”, Beograd, 1980, 259-260.

¹² Jesenjin, knj. 2, šesto izdanje, Izdavačka radna organizacija „Rad”, Beograd, 1980, 153.

¹³ *Lirika*, knj. 1, šesto izdanje, Izdavačka radna organizacija „Rad”, Beograd, 1980, 193.

presvetlog uskršnuća Hristovog. U bukvalnom prevodu prvog stiha na naš jezik izgubio bi se smisao pesme. Inače, ruska reč ‘radunica’, kao i naša ‘zadušnice’, označava hristijanizovani paganski praznik Slovena o kome se za pomen umrlih srodnika čita liturgija i na groblju deli hrana koju će, prema verovanju, pojesti duše pokojnih.

Iz Sibinovićevid Komentara saznat ćemo nešto i o Jesenjinovom odnosu prema lokalnoj leksici. Naime, u komentaru o pjesmi *Pr ot va u b o g a* kaže se: „Pesma je u prvom izdanju imala dosta lokalnih rjazanskih reči. Jedan od pesnikovih prijatelja, književnik Evgenije Sokol, u zborniku *Помѣти Есенина* iz 1926. g., beleži da je sam Jesenjin 1921. godine rekao: ‘U prvome izdanju (zbirke (...)) kod mene je bilo puno rjazanskih reči. Slušaoci su često bili u nedoumici, a meni se u početku to sviđalo... kasnije sam zaključio da je nepotrebno. Treba pisati tako da mogu da te razumeju. Eto i Gogolj: u *Вѣчерима* (... u seocetu kraj Dikanjske – M. S.) ima mnogo ukrajinskih reči, čitav rečnik je bilo potrebno priložiti’, a u svojim kasnijim maloruskim pripovetkama on se toga odrekao. Sav taj mesni rjazanski kolorit ja sam iz drugog izdanja svojih *Zadušnica* (Radunica – M. S.) izbacio”¹⁴

Uz neka književna djela navedeni su Registri imena i pojmova, naprimjer uz *Istočni divan* Dževada Karahasana. Registar je priredila Minka Memija. Protumačila je ukupno 61 pojam, odnosno ime. Mnogi pojmovi tumače se na način kako se to, inače, u rječnicima čini. Najprije se, mada ne uz svaku riječ, navodi porijeklo riječi. Porijeklo riječi navedeno je samo za riječi iz arapsko jezika (*aman, berid, džehennem, džemat* itd.) i još samo za dvije riječi arapsko-perzijskog porijekla (*divan i gasulhana*). Orientalnog su porijekla i riječi *hamam, sura*, ali to autorica ne pokazuje. Objašnjenja riječi u Registru podudarna su s objašnjenjima koja daje Abdulah Škaljić u svom rječniku (*Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*)¹⁵ Međutim, ima i razlika. Minka Memija ponekad nudi šira ili drugačija objašnjenja. Šire značenje, naprimjer, nalazimo uz riječ *ulema* – ar. pojam za pojedinca (grupu) vrhunskog intelektualnog sloja i po školovanju i po stvarnim potencijalima; ingerencije uleme obuhvatale su domen uprave, vlasti, organizacije visokog školstva, vjerskih pitanja; ta se titula mogla steći jedino obrazovanjem i znanjem, nipošto „društvenim zaslugama” i na slične načine; ulema je često izvršni organ koji sudi i presuđuje... (434). Drugačije, uz riječ *kupatilo* (*hamam*) -nezaobilazni element arapskog grada. Al-Kutib tvrdi, vjerovatno pretjerujući, da je Bagdad

¹⁴ Jesenjin, *Lirika*, knj. 1, šesto izdanje, Izdavačka radna organizacija „Rad”, Beograd, 1980, 196.

¹⁵ Svjetlost, Sarajevo, 1989.

imao 27. 000 javnih kupatila, a u svojim najboljim vremenima znao ih je imati i do 60. 000. O značaju kupatila govori i to što je, kako kažu, Poslanik naglašavao da je „čistoća važan dio vjere”. Kupatilo je imalo veliku središnju sobu s bazenom i vijenac malih soba oko nje, s podom od mozaika i sa zidovima prekrivenim mramornim pločama. Iznad središnje sobe je kupola s nizom zastakljenih otvora kroz koje prodire svjetlost. Okolne sobe služile su za odmor, osvježavanje pićem i za masažu. Naravno, svako je kupatilo snabdjeveno toplom i hladnom vodom (430).

Za iste ove riječi kod Škalića nalazimo sljedeće: *ulema*, f, kao sing. i kao pl. (ar.) *muslimanski vjerski učenjak*, *muslimanski vjerski učenjaci*, *muslimansko učeno sveštenstvo*. Slijedi primjer i objašnjenje porijekla riječi.

Hamam -ama (*amam*) m (ar.) 1. *javno kupatilo u muslimanskim zemljama* (slijedi primjer); 2. *banjica u muslimanskoj kući* (slijedi objašnjenje porijekla riječi).

U Registru su navedene i neke riječi, očito orijentalizmi, kojih u Škaljićevu rječniku nema iz razumljivih razloga, jer je *Istočni divan* objavljen gotovo trideset godina poslije Škaljićevog rječnika (mislimo na prvo izdanje), na primjer, *haridžije* (pobuđenici), *nabidh* („piće koje se pravi od vode i iscijeđenog soka grožđa, grožčica i datula, s malim procentom alkohola jer se puštalo da sok samo malo uzavri. Neki su pravnici nastojali ovom piću obezbjeđiti legitimitet tvrdeći da ga je i Poslanik pio ako nije bilo starije od dva dana”). Ove riječi ne bilježe ni Alija Isaković ni Dževad Jahić u svojim rječnicima,¹⁶ koji su mogli ekscerpirati građu i iz ovog Karahasanovog romana, jer se smatra veoma kvalitetnim književnim djelom.

U raznoraznim dodacima književnim djelima mogu se naći objašnjenja riječi kao u kakvom naučnom djelu ili enciklopedijskom rječniku. Ilustracije radi navest ćemo samo dio teksta koji stoji u Registru za pojam *adab*, koji je objasnila Minka Memija. To je „izvedenica od da’b, riječ koja se javlja u Kur’anu gdje znači ‘zгода’, ‘situacija’, ‘način života’ (...). Danas se termin *adab* često koristi kao ekvivalent evropskog ‘literatura’, ali se u klasičnoj retorici njime označava samo jedan, jasno definiran, književni žanr. U toj retorici pojmom *adaba* se nije mogao obuhvatiti tekst pisan u stihu, kao ni bilo koji prozni spis ako je religijskog ili naučnog karaktera (...). Zato bi se *adab* mogao definirati kao (...) beletrističko-didaktički žanr predviđen za obrazovanje *adaba* -, čovjeka koji bi trebao biti upućen u cjelinu humanistič-

¹⁶ *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*, Svjetlost Sarajevo, 1992; *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo, 1999.

kih znanja. Uz malo pretjerivanje, moglo bi se reći da je esej evropski ekvivalent adabu... (423).

Pojedini problemi, pa i riječi, objašnjavaju se i u dodacima koje autori naslovljavaju kao bilješke. Objašnjenja u bilješkama često su podudarna s objašnjenjima u rječnicima. Tako, naprimjer, Abdulah Sidran u *Sarajevskom tabutu*, u Bilješkama, riječ *Beledija* objašnjava kao *odomaćeni naziv za drevnu sarajevsku hapsanu, na Obali, kod Vijećnice*. Neka objašnjenja potkrijepljena su literaturom odakle je tumačenje preuzeto. Pjesma *Oni što prolaze* odnosi se na Jevreje: *Prema Enciklopediji leksikografskog zavoda, naziv Jevreji, Hebreji, preko Ivri, izvedeni su od starojevrejskog ever, što znači prelaziti, dakle: oni što prolaze* (134).

U nekim djelima navedene su *Bilješke i objašnjenja*, kao naprimjer, u Šekspirovoj drami *Kako vam drago*, Prosveta, Beograd, 1949. I u njima nalazimo tumačenja riječi kao u rječnicima: *Kruma*, srebren novac od pet šilinga; *Alijena*, lat. Aliena, strana, tuđa (191).

S obzirom na puno dodirnih tačaka između raznovrsnih dodataka za objašnjavanje književnih tekstova, u nekim djelima nalazimo objedinjen rječnik i bilješke, naprimjer u *Kamenom spavaču* Maka Dizdara: Bilješke i rječnik manje poznatih riječi, fraza i pojmova.

Kada su u pitanju rječnici kao dodaci književnim djelima, prvo treba reći da oni nisu obavezno navedeni uz svako djelo, čak i kada se radi o djelima istog piscu. Rječnika nema u Andrićevom *Ex pontu...*, ili u najvećem broju Sijarićevih djela. Veselin Masleša je u Sarajevu 1981. godine objavio u deset knjiga Izabrana djela ovoga pisca, a samo se uz romane *Bihorci* i *Carska vojska* navode rječnici; u *Bihorcima* Rječnik turskih riječi i provincijalizama, u *Carskoj vojsci* Rječnik manje poznatih riječi. Proučavajući jezik i stil ovoga pisca utvrdili smo da je pisac sklon detaljnom opisivanju riječi u samom djelu, pa je očito tumačenje u rječnicima bilo nepotrebno.¹⁷ Drugi izdavači, naprimjer Svjetlost, Sarajevo, 1980. godine objavio je zbirku pripovijedaka *Francuski pamuk*, u njima je dat Rječnik koji sadrži samo 34 riječi. Osamnaest riječi je objašnjeno samo jednom riječju (*aferim* – bravo, *deva* – kamila, *divanija* – luda, *ezan* – molitva itd.). Najduže objašnjenje dato je uz riječ *sufur* – ramazanski objed pred zoru.

Drugo, rječnici kao dodaci različito su naslovljeni. U Andrićevim djelima najčešće stoji naslov *Rečnik turcizama, provincijalizama i nekih manje poznatih izraza*. Samo u *Travničkoj hronici*, u Prosvetinom izdanju iz 1981,

¹⁷ Hasnija Muratagić-Tuna, *Jezik i stil Čamila Sijarića*, Filozofski fakultet Priština, Damad, Novi Pazar, 1993.

stoji nešto drukčiji naslov: *Rečnik turcizama, provincijalizama i nekih manje poznatih stranih izraza*, ili samo *Rečnik turcizama (u Znakovima, Prokletoj avliji)*, Prosveta, 1991. U djelima Meše Selimovića navodi se *Rječnik turskih i manje poznatih riječi*. Kod Zuvdije Hodžića nalazimo *Rječnik turcizama i manje poznatih riječi* ili samo *Rječnik*, kao kod Njegoša, Isaka Samokovlije, Muhameda Abdagića, Save Tekelije, Nedžada Ibrišimovića i drugih. U djelima Huseina Bašića imamo *Rječnik orijentalizama i manje poznatih riječi*. U djelima Čamila Sijarića nekad je to samo *Rječnik*, nekad *Rječnik manje poznatih riječi*, a nekad *Rječnik turskih riječi i provincijalizama*. Alija Namečak rječnik je naslovio kao *Manje poznate riječi i izrazi (ima i Kazalo osobnih imena)*. Enver Čolaković svoj rječnik naslovljava kao *Rječnik manje poznatih riječi koje se čuju u Sarajevu a dolaze u ovoj knjizi (Legenda o Ali-paši)*.

Treće, broj riječi u rječnicima je nejednak. Najkraće rječnike nalazimo uz Sijarićeva djela (uz *Bihorce* i *Francuski pamuk* /po 34 riječi/). Ostali rječnici imaju više riječi, između 100 i 200. Nešto obimnije rječnike nalazimo u rječnicima uz *Gorski vijenac* (449 riječi), Andrićeve *Pripovijetke* (Sarajevo, 2007 /588/), *Diku crnogorsku* (663 riječi). Najobimniji rječnik naveden je u knjizi *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine...* (Sarajevo, 2005), sadrži 847 riječi.

Književna djela se pokatkad objavljuju, u jednoj knjizi, na jeziku originala i prevedena na neki drugi jezik. Kao što smo već spomenuli, izdavačka kuća Birluk u Skoplju objavila je pjesme Junuza Emre, turskog pjesnika iz XI-II stoljeća, na turskom i makedonskom jeziku. U originalnom tekstu, na turskom jeziku, puno je riječi koje se ne upotrebljavaju u savremenom turskom jeziku, kao i riječi koje su umnogome promijenile značenje. Otuda i rječnik na turskom jeziku – *Sözlük*, u kojem se to i objašnjava. Naprimjer, Emre upotrebljava *Od*, a danas se umjesto ove riječi upotrebljava riječ *Ates*. Riječ *Nimet* u Emrinjoj poeziji znači dobrota (*iyilik*), a ne hljeb, hrana, kako se u savremenom turskom jeziku danas upotrebljava. Iza *Sözluka* slijedi Tolkovanje, gdje se objašnjavaju riječi iz prijevoda pjesama na makedonski jezik, odnosno riječi koje je prevodilac ostavio u originalu. Ostavljena je riječ *Zuhra*, a nije upotrijebljena prevedenica *Venera*, ostavljeno je ime *Musa*, nije uzeto *Mojsije*. Ostavljeni su turcizmi: *hadis*, *fetva*, *namaz*, *nišan* i druge. Prevodilac ih objašnjava na makedonskom jeziku: *Hadis – predanie; namaz – molenje* itd.

Književna djela objavljena, kao jedna knjiga, na jeziku originala i prijevoda, otkrivaju i „muke prevodilačke”. Vidjeli smo da je *Kameni spavač* Maka Dizdara objavljen tako na bosanskom i engleskom jeziku. Međutim, *Bilješke i rječnik*, koji uvijek prate „originalnog” *Kamenog spavača*, u nepromijenjenom obliku, ovdje su objavljeni samo na bosanskom jeziku, a prevoditelje-

ve bilješke, sasvim drugačijeg sadržaja, samo na engleskom. Očito je prevodiocu (ima) bilo nemoguće objasniti riječi poput: *eže, sut, vražda, aždahaka, bo, haran, niktör, ništor, pišta, hiža, temže, kaznac, dukatar, mitničar, globar, ašte, nikagdar, dost*. Radi se o arhaizmima za koje bi se teško mogli naći adekvati u engleskom jeziku kojima bi se sačuvala starinska patina originalnog teksta. Zato na kraju zbirke, u prevoditeljevim bilješkama (*Translator's notes*), napravljen je izbor određenih pojmova, ali se obavezno navodi i bosanska riječ, naprimjer: *Nespina the Unsleping*. Slijedi objašnjenje: *The gravestone of the tax-collector Nespina (njhose name means Unsleping) is in Sarajevo s National Museum (252)*. Mak je ovu riječ objasnio kao *onaj koji je budan, koji bdije, koji ne spava. Postoji i takvo vlastito ime. Nadgrobna ploča velikog kaznaca Nespine nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu*. Dakle, prijevod i original nisu isti, niti mogu biti isti.

Ko su autori rječnika uz književna djela? Najvjerojatnije su to sami pisci. Ponekad to čine i priređivači, koji najčešće objašnjavaju kako su rječnike pravili. Ivan Lovrenović, priređivač Andrićeve knjige *Pripovijetke*, kaže: „Rječnik je načinjen prema rječnicima iz knjiga iz kojeg su preuzimane pripovijetke u ovom izboru. Zadržan je (...) karakterističan kratki uvod, koji se redovito pojavljivao još od prvoga izdanja izabranih djela Ive Andrića u deset knjiga, koje je Andrić autorizirao” (443).¹⁸ Autor rječnika u *Diki crnogorskoj* je Vuk Minić, priređivač. T. Đukić sačinio je rječnik uz Njegošev *Gorski vijenac*. Minka Memija priredila je Registar uz *Istočni divan* Dževada Karahasana, a Aleksandar Forešković rječnik uz djelo *Opisanije života* Save Tekelije.

Autori rječnika vrlo često ističu i šta rječnici sadrže i kako su rađeni. Priređivač *Hrvatske književnosti Bosne i Hercegovine...* I. Pranjković objašnjava da su riječi i oblici navedeni „u prilagođenu, a ne neprilagođenu ili u djelomice prilagođenu ostavljeni su samo dijalektalni /regionalni/ oblici” (389).

Mak Dizdar kaže (*Kameni spavač*) da je „rječnik manje poznatih riječi sačinjen (je) u glavnini po Vuku, Daničiću i Rječniku JAZU, a riječi uzete iz povelja, epigrama i glosa, protumačene su sličnim riječima koje se još nalaze u savremenim slavenskim jezicima, te iz nekih oskudnih priručnika” (263).

T. Đukić u Rječniku uz *Gorski vijenac* napominje sljedeće: „U ovaj sam rječnik uzeo sve riječi kojih nema u Vukovu rječniku, a i mnoge što ih u njemu ima za koje mišljah da su manje poznate u Primorju, gdje jezično blago nije tako bogato kao u unutrašnjim krajevima. Uzeh, pak, u rječnik i sve one riječi ko-

¹⁸ Utvrdili smo da nije doslovce prepisano ono što nalazimo u rječnicima drugih izdanja Andrićevih djela. Ovdje je, naprimjer, „*aršin* – stara mera za dužinu”, a drugde je precizirano koliko je centimetara.

je su protumačene u bečkom izdanju od g. 1876. i u izdanju braće Jovanovića, jer se po tome vidi da su te riječi opet slabo poznate u unutrašnjim krajevima. – Zvezdica * stoji uza svaku riječ koje nema u Vuka, a iz Vukova i akademijskoga rječnika prenio sam bez promjene tumačenje mnogim riječima.” (179) Odmah ćemo reći da iznad sto sedamdeset riječi stoji zvezdica, što znači da toliko riječi sadržanih u rječniku uz *Gorski vijenac* ne sadrži Vukov rječnik.

U uvodnom dijelu nekih rječnika kaže se u kakvom su se obliku i s kakvim značenjem navodile riječi, ili pak jezici iz kojih navedene riječi vode porijeklo. Uz sva djela Ive Andrića (Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985) napominje se: „Sve turske riječi navedene su u onom redovno nepravilnom obliku i u onom često izmenjenom značenju u kom se upotrebljavaju u narodnom govoru u Bosni i Hercegovini. Nazivi Turci i turski upotrebljeni su često u toku pričanja i za bosanski muslimanski svet, naravno ne u rasnom i etničkom smislu, nego kao pogrešni, ali tada uobičajeniji nazivi.” U rječniku *Nosač Samuel* Isaka Samokovlije u zagradi stoji: „(Hebr. = hebrejski; aram. = aramejski; šp. žar. = španjolski žargon. Neoznačene riječi su turcizmi ili provincijalizmi koje se takođe susreću u Samokovlijevom djelu. Sve riječi pisane su fonetski, osim u citatima španjolskih narodnih pjesama).” Međutim, u rječniku je više turcizama nego riječi hebrejskog, aramejskog ili španjolskog porijekla. Ipak, u rječnicima se vrlo često navode alternativni oblici. U Andrićevoj *Travničkoj hronici* (1981) stoji *mamurluk (mahmurluk), rsuz (hrsuz), alvat (halvat), alka (halka), amam (hamam), aramija (haramija)* a samo *čoha*. U *Omer paši Latasu* i *čoja (...)* i *čoha*. U *Sarajevskom Nekrologiju* Alije Nametka nalazimo: *čitab (kitab), fildžan (findžan), zečat (zekat), hanum (hanuma); serbest, serbez; serdžada, sedžad; muezin (mujezin); šubheli (šuhbeli); tepsija (tevsija)*.

U mnogim rječnicima navedeni su samo oblici koji su upotrijebljeni u djelu, tj. onako kako se upotrebljavaju u govorima sredina koje se slikaju u djelima. Zuvdija Hodžić, naprimjer, u Rječniku... uz *Gusinjsku godinu*, navodi riječi onako kako se upotrebljavaju u plavsko-gusinjskim govorima: *avdes, aždrailj, Alah ekber, đumruhana, pustećija, tufedžija, dželješanum, mekteb* i *mejtef* (umjesto: *abdest, aždrail, Allahu ekber, đumrukhana, postećija, tufegdžija, džele šanuhu*).

U rječnicima se nalaze riječi koje vode porijeklo iz različitih jezika, dijalektizmi, arahaizmi, provincijalizmi itd. Rijetko koji autor navodi sve jezike iz kojih su riječi preuzete ili su preuzete iz drugih jezika.

U rječniku uz Njegošev *Gorski vijenac* porijeklo najvećeg broja riječi je navedeno. U njemu su prisutne riječi iz grčkog, turskog, perzijskog, arapskog, crkvenoslavenskog, ruskog, novogrčkog, talijanskog (mletačkog), la-

tinskog, njemačkog i staronjemačkog. Riječi iz grčkog jezika pisana su grčkim alfabetom. U rječniku uz *Diku crnogorsku* navedeno je porijeklo riječi iz grčkog, francuskog, turskog, arapskog, perzijskog, ruskog, latinskog, staroslavenskog i crkvenoslavenskog.

Vidjeli smo, u naslovima rječnika najčešće se ističe da su to rječnici turcizama (orijentalizama) i manje poznatih riječi itd, ali takva objašnjenja uz riječi nisu uvijek navedena. Čitaocu ostaje da to sam odredi. Posebno je pitanje šta su to manje poznate riječi.

Skrenut ćemo pažnju na podatke koji se dobijaju iz rječnika o broju riječi stranog porijekla. Rječnik uz djelo *Opisanije života* Save Tekelije, prema onome što je naznačeno, sadrži najviše riječi iz ruskog jezika (32), zatim latinskog (19), njemačkog (18), mađarskog (13), francuskog (9), crkveno-slavenskog (8), turskog (3), rumunskog (1), i talijanskog (1). Međutim, ovi podaci nisu tačni, jer priređivač rječnika nije uz sve riječi staranoga porijekla to i naznačio. Tako, naprimjer, u Rječniku stoji *ada*, ostrvo, ne kaže se da je to riječ iz turskog jezika; *ažio*, *altan*, *doksat* iz talijanskog; *arenda*, *banderija*, *vakancija*, *larva*, *sekvestar*, iz latinskog; *bigot*, *pozament*, *gajtan*, *redut*, *šamac*, iz francuskog; *brahium* iz latinskog, odnosno grčkog; *varmeđa*, *vika*, mjera za žito, iz mađarskog; *jadiđar*, nakit, turskog, tačnije, perzijskog; *jašpis* (*jaspis*), mineral, vrsta dragog kamena, *miro*, posvećeno ulje, *nalonja*, stalak, iz grčkog; *sersam*, konjska oprema, am, turskog; *fašange*, poklade, njemačkog. Sve ove riječi prisutne su i objašnjene po porijeklu u *Rječniku srpskohrvatskog književnog jezika* Matice srpske i Matice hrvatske.¹⁹

Ponekada se navodi pogrešno porijeklo riječi. U Rječniku *Opisanija života* Save Tekelije, piše da su *referirati*, *kastrola* i *kabala* riječi porijeklom iz francuskog, ali podaci nisu tačni (prva riječ je iz francuskog, druga iz njemačkog, treća iz hebrejskog).

S druge strane, poseban problem je izbor riječi koje se unose u aneksne rječnike. Rječnik u *Vječniku* Nedžada Ibrišimovića, s obzirom na to da govori o događajima koji su se zbivali na zemlji u posljednjih 5000 godina, sadrži riječi iz sanskerta, staroegipatskog, hebrejskog, grčkog, latinskog, rumunskog, engleskog, španjolskog, talijanskog, turskog, perzijskog arapskog itd. Vidi se da je pisac odlično obaviješten o starim titulama, mjerama, novcu, lađama, lijekovima, hrani, zanimanjima, vojnim formacijama, religijama mnogih naroda. Ali, u romanu je puno leksema nepoznatog značenja koje pisac nije unio u Rječnik: *arhat*, *futu*, *galabija*, *bekhen*, *havra*, *muridi*, *nakib*, *astrolab*, *zulkade*. Precijenio je čitalačku publiku ako je mislio da sve ove riječi može ra-

¹⁹ Novi Sad, Zagreb, 1967.

zumjeti. Vjerujem da će samo rijetki razumjeti sljedeća poređenja: ...onda vidim – mora poput kakve *mošeje* (224) – Imam je bio obučen u tamnu odoru kao *molla* (288) – Veličanstvena povorka koja je nosila zatvorenu nosiljku poput *tahterevana* (342) -Bio je velik poput *oriksa*, a možda i veći (109).

Ponekad u tekstu nalazimo nepoznate izraze, kojih nema u rječniku, ali ih Ibrišimović u samom tekstu odmah prevodi: Mada sam znao da su to bile tek *el-envaru-l-isfesbudijje*, uzvišene svjetlosti meleka čuvara svega na zemlji (293).

Akcentiranje riječi u ovim rječnicima nije uobičajeno. Nešto više akcentiranih riječi našli smo u rječniku u *Diki crnogorskoj*. Od 663 riječi akcentirano je 34: âd, âdov, bôn, gòdovi, dòzirati, zâd (iza nečega), jâv, jâko, lùtor, malina (manjina), nâredno, nâručan (podesan, zgodan), neva (nevjesta), nùrak (svjetlo, svijeća), òbraz (lik, ikona), omâšen (obrastao mahovinom), počiste (počivalište, grob), preša (žurba, hitnja), pritajno, premalina (premalo ljudi), râb, ràsa (riza /kaluđerska/), rupiti (banuti), svika (navika), sinski (sinovski), sjeđa (zasjeda), tòriti (gaziti), tùžnja (žalost, tuga), ùdvor (udovica), ùjac (ujak), ustàjati (ostati, zadržati se na mjestu), fâla (dostojan hvale), hòriti (rušiti, razariti). Autor rječnika je profesor ruskog jezika i književnosti.

Akcentiranje riječi, inače je prisutno u rječnicima koje su priređivali jezičari, Ivo Pranjković u *Hrvatskoj književnosti Bosne i Hercegovine...* također navodi akcenat nešto većeg broja riječi: cala (ćelija /redovnička/), dâva (parnica, optužba), jâk (kao), jâko (tek, sad), jer (zašto), kâ (koja), kâr (prijekor, karanje), kî (koji), lâva (lavež), opraz (pozornost, nadzor), ovo (evo), pšća (hrana), trešnja (potres), ùzdati (dati, podati), zàušiti (ošamariti), zàtucati (zabiti), zatùšiti (zagušiti).

(I. Pranjković poslije Rječnika navodi Bilješke o jeziku, grafiji i pravopisu uvrštenih tekstova. Jasno je da jezičar nije mogao bez ovakvih objašnjenja, jer su ona vrlo značajna za razumijevanje tekstova.)

U ostalim rječnicima akcentirana je samo poneka riječ, kao kim, pijesak, u Rječniku *Nosač Samuel* Isaka Samokovlija; bali (zaista), bšlja, nâm, u *Travničkoj hronici* Ive Andrića (1981).

Rijetko, ali se u ovim rječnicima nađu i objašnjenja koja se tiču stilske vrijednosti riječi. Mak Dizdar u *Kamenom spavaču* uz riječ *vodonosac* navodi sljedeće: „pežorativno za Jovana Krstitelja kojeg su krstjani odbacivali jer je krštavao vodom. Oni su kao i francuski katari, ili kao bugarski bogumili, imali ‘duhovno krštenje’ polaganjem evanđelja na glavu i čitanjem Očenaša sa njegovim specifičnim izmjenama”.

Interesantno je Makovo objašnjenje uz pjesmu *Blago* (u Bilješkama i rječniku) gdje govori o tome kako se odbacivanjem prefiksa u slogovima ove

pjesme tek otkriva pjesma: Liblaliga linelima / Lido lioličilinjeg livilida / Lidraliža lisi limi / Liod liličiliju / Lidraliga (103). Ne radi se o prefiksu već o slogu *li* koji se umeće u riječi. (Blaga nema do očinjeg vida / Draži si mi od očiju, draga!). Kaže da: „Ima desetine i stotine mogućnosti da se racionalnim sredstvima, dosljednijim sastavljanjem prefiksnog (ili sufiksnog) dodatka, kao i metatezičkim postupcima, svaka riječ drukčije, na više načina kaže, a tako izgovoreni ili napisani tekstovi dobijaju zvučnost i melodičnost magijske snage (...)”

Abdulah Sidran, u *Sarajevskom tabutu*, objašnjava sintagmu *trbuh grada*, i kaže daje to „uobičajena socrealistička novinska metafora za tvornicu, industrijsku zonu”. Ovaj pjesnik se žali da „nije umio riješiti problem sa izvjesnim leksičkim prostaklukom”, objašnjavajući pjesmu *Dernek u Sarajevu* (1769).

Dakle, u rječnicima kao dodacima navedena je odrednica, ponekad jezik iz kojeg riječ vodi porijeklo, rijetko koja gramatička oznaka ili akcenat, i još rjeđe neka stilska karakteristika, a nikada se ne navode ilustracije primjerima, kao ni stranice na kojima se lekseme nalaze. Sve je to razumljivo jer primarna uloga ovih rječnika jeste objašnjenje značenja riječi. Za objašnjenje se najčešće navode njihovi sinonimi. Čini se da je značenje leksema (izraza itd.) objašnjavano na osnovu prvog konteksta u kojem je leksema spomenuta. Bilo bi bolje da su se značenja objašnjavala na osnovu svih kontekstualnih okruženja u kojima se data leksema našla. To znači da u ovim rječnicima nisu data sva značenja određenih riječi, koja su se mogla upotrijebiti na više mjesta ali sa drugačijim nijansama značenja. Jasno je da se navodi samo ono značenje koje je upotrijebljeno u djelu, mada to nije uvijek tako. Zuvdija Hodžić u Rječniku *Gusinjske godine* riječ *omaha* tumači ovako: „običaj da na Đurđevdan djevojke u ibricima zahvataju i nose izvorsku vodu, stave u nju cvijeće ili kakve trave i njome prskaju prolaznike”. Međutim, u Hodžićevom kraju ova se riječ upotrebljava u značenju koje je navedeno u Rječniku MS i MH: „voda koja prska s vodeničkog kola pri njenom okretanju. Objasnjenje je ilustrirano primjerom iz Vukova rječnika, a to je baš ono koje se upotrebljava u plavsko-gusinjskom kraju: „Žene i djevičke donose uveče (uoči Đurđevdana) omaje... pa se ujutru njom kupaju”. Zapravo, običaj je da se u vodu stavi raznog cvijeća, naročito behara, voda se ne unosi odmah u kuću, mora uoči Đurđevdana prekonačiti ispod nekog drveta, po mogućnosti jorgovana, a onda majka unosi vodu u kuću i sve ukućane prska tom vodom na Đurđevdan. Bilo je poželjno da se u vodu stave crvena uskršnja jaja (da djeca budu zdrava i rumena).

Tumačenja značenja određenog broja riječi često su drugačija od tumačenja u poznatim opisnim rječnicima srpskog, hrvatskog ili bosanskog jezika. Tako, naprimjer, u spomenutom Hodžićevom rječniku *šašovac* je „tavanica od lijepo izrezanih daščica”. Rječnik MS i MH kaže da je *šašovac* „vrsta šindre kojom se pokrivaju krovovi”. *Sindra* je riječ njemačkog porijekla, a to su „daščice, obično borove ili bukove, za pokrivanje krova”.

Zanimalo nas je da li pisci koji pišu o istom kraju, i istim ljudima, upotrebljavaju, odnosno tumače značenja istih riječi na jednak način.

Književni kritičari veoma često uspoređuju Ivu Andrića i Mešu Selimovića, te govore o velikoj sličnosti kada je jezik u pitanju. Radovan Vučković piše: „bez sumnje, ako se ide za utvrđivanjem izvora etničko-istorijske strukture djela i leksičko-sintaksičkog sklopa jezika Andrić i Selimović spadaju u pisce koji moraju imati zajedničkih svojstava jer su svoja glavna romansijerska djela, budući da su rođeni u Bosni, stvorili na bazi zajedničke istorijske prošlosti te zemlje i jezika, koji je često nazivan bosanskim...”²⁰ Mithad Begić piše da je Selimović Andriću bio sličan „prema riječi, prema jeziku, tradiciji i naročito govornoj umjetnosti.”²¹

Da li se ove sličnosti mogu prepoznati i prema rječnicima koje nalazimo uz djela ovih pisaca. Usporedili smo rječnike u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt* i Andrićevim *Pripovijetkama*, Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985.

Najprije, rječnici se razlikuju prema broju riječi; u Selimovićevom romanu ih je 234, u Andrićevim *pripovijetkama* 309. Oba rječnika sadrže samo 41 istu leksemu. To su uglavnom turcizmi (*asker*, *Bajram*, *bensilah*, *jatak*, *mandal*, *mahala*, *nišan*, *perde*, *subaša*, *ćulah*...). Riječi su protumačne na isti ili sličan način, s tim što za neke lekseme, ponekad, jedan od njih nudi šire objašnjenje, češće Andrić. *Ramazan* je u Andrićevu rječniku „deveti mesec muslimanskog kalendara; mesec posta kada se od ‘zvezde do zvezde’, tj. od jutra do mraka ne jede, ne pije i ne puši, a noću se jede i pije”, a u Selimovićevu, kratko – „mjesec ramazana”. Ima i riječi čije značenje nije u svemu podudarno. *Harem* je, kaže se u Andrićevu rječniku, „odeljenje za žene u muslimanskoj kući; sve žene jednog muslimana”, a u Selimovićevu „žensko odjeljenje u kući”.

Različita tumačenja mogu se naći u rječnicima različitih djela istog autora. U Andrićevu romanu *Omer-paša Latas* riječ *aršin* je „stara mjera za dužinu: građevinski 75, 8 cm, čaršijski 68 cm, a terzijski 65 cm”; *konak* je „prenočište, noćište,

²⁰ Sa korica Selimovićevog romana *Derviš i smrt*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

²¹ Tekst pročitao na promociji Meše Selimovića za počasnog doktora nauka Sarajevskog univerziteta, *Derviš i smrt*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 6.

bolja kuća, kuća kakvog uglednog domaćina”. U *Travničkoj hronici* (1981), aršin je „mera za dužinu (66, 7 cm), a Konak je „vezirska rezidencija, zgrada državnog nadležstva”. U romanu *Na Drini ćuprija* (1984/1985) konak je „1. prenoćište, ali označava i dan hoda ili jahanja, tj. koliko ima od jednog prenoćišta do drugog; 2. velika reprezentativna zgrada, begova kuća ili sedište vojnih ili civilnih vlasti”. Ovdje ćemo se detaljnije osvrnuti na dva rječnika Envera Čolakovića.

Vrlo je evidentno da se u *Jedincu* pojavljuje puno riječi stranog porijekla, kao i čitavo bogatstvo „pomalo zaboravljene, ali prepoznatljive leksike bosanskog jezika (...) Pedantni književnik je sastavio i uz rukopis nam ostavio dragocjeni ‘Rječnik manje poznatih riječi i izraza koji se pojavljuju u ovoj knjizi (sam po sebi zanimljiv lingvistima i stilistima) znajući da su riječi kao kameleoni (vremenom mijenjaju svoja značenja) i da jedne ulaze u jezik, a druge odlaze u zaborav ili se gube iz njega.’²² Budući da *Rječnik manje poznatih riječi* (koje se čuju u Sarajevu a dolaze u ovoj knjizi) nalazimo i na kraju romana *Legenda o Ali-paši*, to se, po prirodi stvari, nametnulo i njihovo uspoređivanje.

Prvo, može se vidjeti da je u *Jedincu*, tj. u *Rječniku manje poznatih riječi koje se pojavljuju u ovoj knjizi*, Čolaković objasnio 511 riječi, a u *Rječniku manje poznatih riječi koje se čuju u Sarajevu a dolaze u ovoj knjizi*, tj. *Legendi o Ali-paši*, 745. Oba sadrže po 240 istih riječi ili izraza. U oba rječnika se uz riječi stranog porijekla navode najčešće kratice kojima se upućuje na njihovo porijeklo. Oba sadrže kratice ar., perz., tur. za riječi arapskog, perzijskog i turskog porijekla, zatim kratice šp. i prov. Prva se odnosi na „žargon španjolskih Židova u Bosni”, druga na „provincijalizam”. U *Rječniku Jedinca* nalazimo još i kratice germ. = germanizam i mađ. = mađarski, a u *Rječniku Legende o Ali-paši* kraticu gal. = galicizam.

U *Rječniku Jedinca* nalazimo oko 300 riječi orijentalnog porijekla. Tačnije, turskih je 130, arapskih 124, perzijskih 21. Uz četiri riječi stoji da su ar.-tur. porijekla, a uz dvije perzijskog i turskog.

E. Čolaković u *Rječniku Legende o Ali-paši* za 363 riječi tvrdi da su orijentalnog porijekla: 157 turskog, 169 arapskog, 26 perzijskog, 9 arapsko-turskog, 2 perzijsko-turskog. Ovdje ćemo odmah napomenuti da u romanima ima mnogo više turcizama nego što ih Čolaković bilježi u rječnicima. U tekstu *Jedinca*, naprimjer, nalazimo još 112 takvih riječi: *adet* (236), *ah-mak* (255), *ašik* (268), *baksuz* (140), *bar* (204), *bašča* (234) *beg* (92), *benav* (275), *budala* (184), *čak*, (35), *čardaklija* (235), *čekić* (287), *čerčivo* (35), *či-*

²² R. Hadžiefendić-Parić, u predgovoru, „*Jedinac*” est arrive!, Bošnjačka zajednica Hrvatske, Zagreb, 2005, 10.

zme (281), *čoban* (33), *ćata* (373), *čilim* (49), *čoše* (60), *ćorav* (419), *ćuski-ja* (306), *ćorba* (304), *def* (375), *deverati* (322), *deverli* (356), *div* (42), *dor* (358), *dućan* (110), *dustaban* (270), *dušek* (78), *dušmanin* (25), *fes* (425), *džamija* (157), *džidža* (70), *efendum* (389), *fitilj* (235), *galama* (280), *guba* (75), *hajduk* (283), *hanuma* (40), *halat* (361), *haračiti* (314), *hele* (374), *hodža* (295), *Jalah* (71), *jorgan* (54), *jorgovan* (428), *inat* (283), *kadija* (163), *kafana* (195), *kahva* (99), *kajda* (178), *kajmak* (363), *kamdžija* (142) *kamiš* (35), *kandža* (86), *karaula* (308), *kreč* (182), *kat*, (211), *katran* (84), *kavga* (127), *konak* (97), *kopile* (81), (131), *kube* (425), *kule* (94), *kuluk* (308), *kundak* (33), *leš* (131) *lula* (35), *makar* (34), *mahana* (182), *mahnit* (184), *mahmuran* (326), *mamurluk* (424), *mangupski* (45), *mektep* (162), *mejhana* (305), *merhamet* (112) *miraz* (83), *mušema* (304), *mušterija* (111), *nalet* (ga bilo, 370), *nakalemiti* (58), *nejse* (370), *para* (novac, 192), *Pazar* (69), *peke* (48), *pekmez* (57), *pendžer* (133), *perda* (272), *raja* (192), *rakija* (27), *sabahile* (264), *sac* (373), *sakat* (309), *salepdžija* (214), *sanduk* (336), *sat* (136), *sevdah* (370), *smotuljak* (110), *sofa* (162), *soj* (67), *sultan* (75), *sumbul* (392), *šugav* (41), *tandrkat* (179), *taraba* (131), *top* (111), *torte* (50), *tur* (402), *tutun* (114), *veresija*, u tekstu *vjeresija* (114), *vezir* (92). Najveći broj navedenih riječi više se puta ponavlja u romanu.

Sljedeće pitanje koje se nameće jeste, da li su u oba rječnika zastupljene iste riječi i isti izrazi? U najvećem broju da, ali ima i razlika. Tako u Rječniku *Jedinca* nalazimo neke riječi, ali ih nema i u Rječniku *Legende*, kao: *aga*, *ajm*, /*J*/Allah i *Bismillah*, *alaša*, *altmiš*, *amidža*, *anterija*, *ašere*, *ašikovanje*, *badža*, *bajrak*, *bakam*, *balija*, *behar*, *beledija*, *belegija*, *beričet*, *bošča*, *budžak*, *bulbul*, *butura*, *čapkun*... Ili, u Rječniku *Legende* nalazimo: *abu zemze*, *adam*, *afijan*, *ahireten*, *ahlak*, *ahmedija*, *Allah mubarek olsun*, *alma*, *almas*, *ashab*, *ašik*, *at mejdan*, *bakal*, *baklava*, *bardak*, *bedel*, *bejan*, *beš*, *bu nedr*, *butum*, *čehra*, *čez*, *ćorba*, i još mnoge druge, ali ne i u Rječniku *Jedinca*.

Međutim, treba napomenuti da uz veliki broj riječi i izraza pisac nije dao napomenu (kraticu) da se radi o orijentalizmima. Na primjer, u Rječniku *Jedinca* nema kratice tur. uz riječi: *bešika*, *birkatica*, *čakšire*, *čit*, *ćepenci*, *ćustek*, *jeribasma*, *kaplama*, *kat*, *kutarisati*, *nejse*, *okujisati*, *parmak*, *pobuliti*, *sećija*, *šiljte*, *smarlaisati*, *zahmetiti*; uz riječi: *džada*, *firaun*, *halvat*, *Kibla*, *mujasil*, *nijet*, *osunetiti*, *salepdžija*, nema kratice ar., a uz riječi *džam*, *hambar*, *horoz*, *meze*, *namaz*, *pač*, *pilav*, *pirinač*, *saz*, *sermija*, nema kratice perz. Kratice ar. -tur. nema uz riječi: *kuvetli*, *nafakali*, kao ni kratice ar. -perz. uz riječi *porefenati se* itd.²³ Kao strani nisu označeni ni izrazi: *aman ja Rabbi*, *ka-*

²³ V. : A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.

bul olsun, Kjelimei šehadet, Tundžina salovat, ve anuhu maluhu, vele kuvete, koji su česti u Legendi o Ali-paši.

Na prvi pogled, mogli bismo zaključiti da je pisac smatrao da se radi o riječima i izrazima čije je orijentalno porijeklo općepoznato čitalačkoj publici. Ali, zapazili smo da uz brojne riječi čije porijeklo u Rječniku *Legende o Ali-paši*, romanu koji je objavljen šezdeset godina prije *Jedinca*, nije navedeno, Čolaković precizira u Rječniku *Jedinca*. Ilustrirat ćemo to jednim brojem primjera. U Rječniku *Legende o Ali-paši* nije navedeno porijeklo riječi: *ekmešdžija, hošaf, jacija, juksuk, kanat, mandal, minder, surma, urnek, zap-tija*, uz koje u Rječniku *Jedinca* stoji da vode porijeklo iz turskog. Također, u Rječniku *Legende o Ali-paši*, nije navedeno ni porijeklo riječi: *hairli, halaliti, hinla, izun, jemenija, kabur, kadaif, kadifa, kaharan, mangala, mekteb, mubareć, mujezin, musaf, mutvak, rafa, sehara, sinija, sokak, šejtan, šerbe, tabut, tahta, tekija, tespah, tuhaf* koje u Rječniku *Jedinca* pisac obilježava kao arapske. U *Jedincu* su kao perzijske označene riječi: *hefta, jangija, kaur, pendžer, terzija, zembilj, zijan*, ali ne i u *Legendi o Ali-paši*. Iz navedenih primjera da se vidjeti da se i ovdje radi o riječima koje bi u najvećem broju slučajeva čitaoci lahko prepoznali. Zato, ne bismo mogli tvrditi da ih Čolaković u *Jedincu* precizira po porijeklu zbog savremenih čitalaca. Na takav nas zaključak navodi i činjenica što je ponekad izostalo objašnjenje o porijeklu riječi u *Jedincu*, iako je navedeno u *Legendi o Ali-paši*. Uz riječi *hadž, hadžiluk, harem džamijski, Ja-sin*, u *Jedincu*, ne stoji da vode porijeklo iz arapskog, kako je naznačeno u Rječniku *Legende*.

Treba reći i to da u rječnicima ima i nepodudarnosti u objašnjavanju porijekla riječi. Tako je Čolaković u *Legendi* riječi *baksuz, čit*, smatrao turcizmima, u *Jedincu* provincijalizmom, riječ *čaršaf* je u *Legendi* perzijskog porijekla, a u *Jedincu* turskog, riječ *dunjaluk* je u *Legendi* arabizam, u *Jedincu* tur. od ar., i obrnuto, ono što je u *Legendi* turcizam u *Jedincu* je arabizam, na primjer *eddovale*, itd.

Ne znamo kojom se literaturom i kojim rječnicima služio Čolaković, ne znamo ni čime je bio motiviran da navodi različita tumačenja istih riječi. Zašto je iz različitih razloga intervenirao u 64 slučaja. Ali, znamo da je riječi stranog porijekla u romanima navodio u onom liku u kojem su ih Sarajlije upotrebljavale. Njima je karakterizirao junake lokalnim govorom. Međutim, u rječniku se nalaze riječi u obliku kakav nemaju u tekstovima romana. Tako u Rječniku *Jedinca* piše *abdest, čef (p)enak, č'ibarski, hesabip, jufka, Kibla, mašalah, selam alejk, šejh, ujdurijat*, a u tekstu *avdest, čefenka* (426), *čibarli, hesap* (40), *juhka, krbala, mašallah* (37), *selam alejć* (426), *šeh, uzdurijat* (84), itd.

Mislimo da na ovom mjestu treba reći nešto i o tome kako je Čolaković tumačio riječi u svojim rječnicima. Uspoređivali smo piščeva tumačenja s tumačenjima koja nalazimo u pomenutom rječniku turcizama A. Škaljića, jer je A. Škaljić ekscerpirao građu za taj rječnik i iz *Legende o Ali-paši*. Odmah možemo reći da je najviše podudarnih objašnjenja. Što se tiče porijekla tu je najviše razlika, jer je A. Škaljić nastojao da pokaže koje su to riječi preuzete iz turskog jezika, a koje su posredstvom turskog jezika došle do nas (iz arapskog, perzijskog ili nekog drugog jezika). Čolaković ih je samo djelimično rasvjetljavao u ovom smislu (nekad, na primjer, kaže perz., nekad iz perz. itd). Zato imamo nepodudaranja. Ilustrirat ćemo to nekim primjerima. U Rječniku *Legende o Ali-paši* Čolaković kaže da je riječ *adam* turcizam, a Škaljić da je riječ jevrejska. Čolaković riječi *ahar*, *ahiret*, *čorba*, *dunđer*, smatra turskim, Škaljić perzijskim. Riječi *bez*, *čeiz*, *ereza*, *esnaf*, *fukara*, *hakik*, *halka*, *halva*, *hamam*, *hasna* Čolaković smatra turcizmima, Škaljić arabizmima; ili obrnuto: *bujrum* je po mišljenju našeg pisca arabizam, a po Škaljićevom turcizam.

Čolaković i Škaljić su često različito bilježili neke riječi ili izraze. Čolaković piše *Bismillah ir rahman il rahim*, *Ja-sin*, *kabul olsun*, *džellešanuhu*, *džemaat*, *džubbe*, *inđil*, *pač*, Škaljić spaja *Bismilahir-Rahmanir-Rahim*, *Ja-sin*, *k*, *abulosum* a odvaja *džele šanuhu*, s jednim vokalom a piše *džemat*, s jednim konsonantom b piše *džuba/džube*, *inđzil*, *pač*

Čolaković i Škaljić pokatkad drugačije prevode riječi. Riječ *džanum*, Čolaković prevodi sa *gospodine*, *prijatelju*, a Škaljić, tačnije, *dušo si mi draga*, *dušo moja*. Nije jasno zašto je riječ *iftar* Čolaković preveo kao *početak posta o Ramazanu*, a ne kao *ramazanska večera (u akšam, neposredno iza zalaška sunca) kojom se prekida dnevni post*, kako je to preveo Škaljić. *Tenhanluk* Čolaković prevodi kao *polagano*, *odmjereno*, Škaljić kao *samoća*, *osama*, *dokolica*; *sam*, *prazan*. *Levha* nije samo *kaligrafsko pismo u obliku slike*, kako prevodi Čolaković, već primarno *citata iz Kur'ana ili mudre istočnjačke izreke* (Škaljić).

U Čolakovićevim rječnicima mogu se naći i turcizmi (riječi i fraze) koje nije zabilježio A. Škaljić, a neke ni drugi leksikografi koji su se bavili ovom problematikom: *palta* (J 284), *bir tahta eksik* (nema mu jedne daske /u glavi/L), *efendi si benum* (moj gospodine, L) *damla* (L), *đanečija* (slatkiš od osobitog mliva, L), *đulijag* (ružino ulje, miris, L), *hamr* (vrsta vina/lozovača, L), *kitablum* (L), *var* (*da, jest*, prijevod nije tačan, znači *ima, postoji*).²⁴

²⁴ V. Turkce – *Sirpga sozluğ*, S. Đinđić, M. Teodosijević i D. Tanasković, Ankara, 1997.

Uspoređivali smo rječnike istih autora, istih djela i istih izdavača. *Der-viš i smrt* objavila je Svjetlost, Sarajevo, 1977. i 1984/1985. U prvom izdanju rječnik sadrži 234 riječi, u drugom 253. U pitanju je greška, ispuštene su sve riječi sa posljednje stranice prvog izdanja (361).

Moramo posebno naglasiti da u rječnicima koje su sastavljali pojedini pjesnici imamo izuzetno lijepih, poetičnih tumačenja riječi. Pogledajmo kako Mak Dizdar svojim Bilješkama i rječniku (*Kameni spavač*) tumači riječ *Pravednik*: „Pod jednim stećkom stolačkog kraja, u predjelu srednjovjekovne Vidoške, ne zna se tačno pod kojim kamenom, zakopan je Pravednik, nazvan tako zato što je ubijen u nekoj istrazi, masakru. Njegov glas leti prema nebu i letjet će sve dok ne bude uslišen. Taj glas se može ponekad čuti, ali tamo gdje ne vlada buka svjetine, u tišini, a može ga razabrati samo onaj koji i sam svojom mišlju, riječju i djelom teži tome da se pravda ostvari u svijetu (252). U Rječniku MS i MH *pravednik* je jednostavno definiran kao „1. Onaj koji se svojim postupcima drži načela pravednosti i poštenja. 2. onaj koji živi u skladu sa moralnim propisima kakve religije.

Ponekad se nude objašnjenja za koja možemo reći da su pravi mali časo-
sovi historije. Tako uz pjesmu *Zapis o zemlji* (Bilješke i rječnik u *Kamenom spavaču*) Mak Dizdar objašnjava stihove Ivana Česmičkog (Bijaše dio Ilirije, koji sad Bosna se zove, / Divlja zemlja, ali bogata srebrnom rudom. / Tu se dugom brazdom nisu prostrana pružala polja, / Ni njive, koje bi obilnom rađale žetvom, / Nego surove gore, nego sure, nehotečne stijene / I visoke kule na vrletnom stršeći bilu.) i govori, parafrazirajući, kako preko stotinu godina oficijelni historičari pišu da je Bosna pala bez otpora, iako se zna da se odupirala najmoćnijom svjetskom carstvu, da su se sukobljavali s Turcima kod Bileće 1388. godine, prije boja na Kosovu, da su pomagali kneza Lazara, da je Novi na moru izgubljeno tek 1486. godine, da je Evropa tri stoljeća u Bosnu slala uhode, palikuće, inkvizitore itd.

Raznolika leksika prisutna u ovim rječnicima, kao i njeno tumačenje, ukazuje na različite izvore iz kojih su pisci crpili građu za svoj izraz, na njihovu lekturu, na njihovo poznavanje literarne tradicije i literarne produkcije njihovog vremena. Ova leksika nije ni malobrojna ni beznačajna. Otkriva pisce kao znalce jezika i kao dobro obaviještene ljude. Oni vladaju vokabularom kao osnovnim sredstvom pisane prakse. Leksika je dominantna odrednica svačijeg izraza, naročito pisaca.

Možemo zaključiti da su rječnici na kraju kakvog literarnog djela, kao i svi drugi dodaci, veoma korisni za razumijevanje književnog teksta. Međutim, u njima je izbor riječi subjektivan. Autori polaze od svog jezičkog osjećanja (idioletka) i često subjektivno interpretiraju semantiku pojedinih lek-

sema. Tumačenje riječi, naročito u kontekstu, vrlo je komplicirano i složeno. Ono zahtjeva poseban oprez. Autori nisu uvijek uspijevali da daju zadovoljavajuća objašnjenja. Rječnici imaju brojnih nedostataka. Pored već spomenutih, ukazat ćemo još na neke. Autori, odnosno priređivači, nisu uvijek vodili računa o tome da lije rječnik (djelo) štampano ćirilicom ili latinicom. Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985, komplet *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga* objavljuje u ćirilici, ali su riječi u nekim rječnicima redani azbučnim (*Derviš i smrt*), a u nekim abecednim redom (Andrićeve *Pripovijetke*). Često je poremećen redoslijed riječi u rječnicima. Nehajnost se ogleda i u tome što se riječi ne navode na isti način, odrednica i objašnjenja ne odvajaju se istim interpunkcijskim znacima (*viganj*, kovačnica, u istom rječniku /Sava Tekelija/ *vakancija* -raspust, odmor).

Općenito, možemo reći da rječnici kao dodaci književnim djelima nisu na najbolji način urađeni. U njima se često navode nepotpuni i netačni podaci i definicije. Bilo bi dobro izradu ovih malih rječnika povjeriti stručnjacima, jer će oni iznaći načina kako da poboljšaju rječnike ovoga tipa, makar u djelima koja će tek biti objavljena, ali i onima koja će se ponovno objavljivati. A, zna se, više izdanja doživljavaju samo najbolja književna djela. Učinit ćemo ih još boljim ako popravimo ono što se da popraviti, i ne zaboravljajmo na njih pri izradi drugih rječnika, jer je i u njima sadržano značajno leksičko blago koje nisu zabilježili dosada urađeni rječnici.

Hasnija MURATAGIĆ-TUNA

DICTIONARIES AS ADDENDA TO LITERARY WORKS

Summary

This thesis is primarily about various addenda that aim to elaborate literary works as much as possible. All these addenda are similar to dictionaries that are found in the bibliography of literary works. These dictionaries contain numerous words that contemporary Serbo-Croatian descriptive dictionaries do not have. However, they also contain different definitions which are often inaccurate. We think that these dictionaries should be completed by lexicographers and other language experts.

